

Vjera biblijskoga čovjeka

KARLO VIŠATICKI*

UDK: 234.2:222

222:81·373

Pregledni rad

Primljeno:

18. siječnja 2013.

Prihvaćeno:

8. travnja 2013.

* Izv. prof. dr. sc. Karlo Višaticki, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, P. Preradovića 17, 31400 Đakovo, Hrvatska, karlo.visaticki@djkbf.hr

Sažetak: Vjera je uvijek svojevrsna avantura u koju se čovjek upušta. S jedne strane dar, s druge strane to je i vlastiti stav koji mora biti dosljedan i u skladu s jedne strane s Bogom, s druge strane s društvom u kojemu se čovjek kreće. U pozadini naše riječi »vjera« stoji hebrejski izraz »aman«, koji je preko Septuaginte i Vulgate dospio k nama. Prilog donosi etimologiju hebrejske riječi, koja je polazna točka za daljnja teološka razmišljanja. Ova se riječ pojavljuje u hebrejskim oblicima »nifal«, »hifil«, te isto tako nalazimo derivate »amen«, »emuna« i »emet«. Donosi se pregled najvažnijih biblijskih mjesta koja sadrže spomenute izraze. Klasična su mjesta o kojima se u teologiji najviše govori Post 15,6; Iz 7,16; 2 Sam 7. Radi se o intenzivnim oblicima (hifil) koji i jezično daju na znanje da se radi o ozbiljnoj stvari, o stavu osobe. Abraham je povjerovao riječima Božjim, imao pouzdanja u njih i zbog toga je bio nagrađen. On tako postaje prototipom vjernika. Prorok Natan dolazi Davidu i govori mu o budućnosti, ne doma što ga David želi graditi Gospodinu, nego njegove obitelji, njegove loze. Ona će stajati, postojati čvrsto pred Gospodinom. Prorok Izaija govori Ahazu u delikatnom političkom trenutku da bi bilo bolje pouzdati se u Gospodina, imati vjeru, povjerenje u njega, nego sklapati saveze s ljudskim moćnicima, koji su nestalni i čija sudbina nije izvjesna. Glagolski oblici na svoj način izražavaju ono kakav bi čovjek vjernik trebao biti: ako je vjernik, onda vjeran Bogu.

Ključne riječi: Abraham, Ahaz, David, vjera, povjerenje, pouzdanje, aman, aman hifil.

Uvod

»Biblija smatra vjeru izvorom i središtem svega religioznog života.«¹. Čovjek se odaziva pozivu što ga Bog njemu upućuje. Novozavjetni tekst Rim 4,11 govori o Abrahamu kao ocu »svih koji vjeruju«. Sve tri religije knjige, judaizam, kršćanstvo i islam, smatraju Abrahama vrlo važnim jer se bez njega ne može zamisliti »ni židovstvo, ni počeci kršćanstva, ni islam.«² U Enciklopedijskom teološkom rječniku³ autor članka »Vjera«, R. Fisichella, prelazi direktno na Novi zavjet i vjeru definira kao: »Oblik osobne spoznaje kojom se pod poticajem milosti prihvaća objava Božja u Isusu Kristu.« Ovaj prilog ne želi biti nikakva apologetika ili apologija nego je prvotna nakana pokazati starozavjetnu pozadinu ovoga pojma, odnosno stava čovjeka.

»Naša riječ 'vjera' samo djelomično donosi ono što se pod tim misli u hebrejskom.«⁴. U smislu Staroga zavjeta vjera je uvijek *reactio* čovjeka na primarni Božji *actio*⁵. Vjera je dakle čisti Božji dar koji možemo prihvatiti ili ne prihvatiti, ili avantura u koju se upuštamo ili ne upuštamo.

Manifestacija vjere pojedinca moguća je samo tamo gdje se on, kao pojedinac, uključuje, gdje izlazi iz zajednice na temelju nutarnjega iskustva i slijedi nutarnji glas, zov koji osjeća. To je taj odgovor čovjeka Božjemu pozivu. Naš je zadatak dati starozavjetnu pozadinu, odnosno prikazati odgovarajuću starozavjetnu terminologiju kao pretpostavku Novoga zavjeta.

Širok je spektar starozavjetnih pojmova koji označavaju ovaj stav pojedinca, a zanimljiva je i tranzicija pojmova preko Septuaginte i Vulgate do Novog zavjeta.

¹ Usp. J. DUPLACY, Vjera, u: X. LEON – DUFOUR (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, st. 1420.-1434., ovdje 1420.

² Usp. K. J. KUSCHEL, *Židovi, kršćani, muslimani. Podrijetlo i budućnost* (s njemačkoga preveo Ladislav Z. Fišić), Svjetlo riječi, Sarajevo, 2011., str. 631.-666., ovdje 632.: »Židovstvo se svodi na hebrejskom Biblijom posvjedočenu liniju Abraham – Sara – Izak – Jakov, koji se nakon borbe s Bogom zove Izrael. *Kršćanstvo* se svodi na Isusa Krista, o kojemu se već u prvoj rečenici Novoga zavjeta kaže: 'Rodoslovlje Isusa Krista, sina Davidova, sina Abrahamova' (Mt 1,1). *Islam* se – utemeljen u naviještanju proroka Muhameda – svodi na liniju Abraham – Hagara – Jišmael.«

³ Usp. R. FISICHELLA, Vjera, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., str. 1256.-1258.

⁴ Usp. O. KAISER, Vjera, u: A. GRABNER-HAIDER (prir.), *Praktički biblijski leksikon*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997. (preveli Božo Lujić i Ladislav Fišić), str. 450.-451., ovdje 450.

⁵ Usp. A. WEISER, pisteuō, u: G. KITTEL, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, sechster Band, W. Kohlhammer, Stuttgart, 1966., str. 182.-197., ovdje 182.

Semantičko polje, ili bolje reći semantička polja koja stoje u pozadini vrlo su široka⁶. Radi se o odnosu čovjeka prema Bogu. S jedne strane to je strah, strahopoštovanje, s druge strane to je stav pouzdanja kojim prilazimo Bogu kao Svetomu. Svaki od ovih pojmova teološki je važan i nekako opterećen. Tako ćemo u glosaru vjere naići na pojmove koji će u sljedećem biti analizirani, a u hebrejskom potječu od korijena *aman* i *batah*. *Aman* dočarava čvrstinu i sigurnost, a *batah* sigurnost i pouzdanje. Septuaginta ove pojmove interpretira na svoj način, tako da je *aman* prevedeno sa *pístis, pistéuō, alētheia* (u Vulgati je to *fides, credere, veritas*), a korijen *batah* u Septuaginti odgovara pojmovima *elpis, elpizō, pépoitha* (u Vulgati *spes, sperare, confido*).⁷

1. Etimologija riječi *aman*

Korijen se ne pojavljuje u akadskom i ugaritskom, niti u kananejskom, odnosno feničkom. Iz hebrejskoga je preuzet u siruski i arapski jezik. Stoga smo glede značenja riječi ovoga korijena prije svega vezani za hebrejski⁸.

U Bibliji je korijen *aman* zastupljen u konjugacijama *qal, nifal* i *hifil*⁹. Ovdje treba isto tako napomenuti da dio autora pretpostavlja za *qal* oblike drugi korijen, tj. *aman* II¹⁰. *Qal* oblici, koji se pojavljuju u obliku participa, kako se iz konteksta može zaključiti, imaju značenje koje sa semantičkim poljem vjere nemaju ništa zajedničkoga. Glede frekventnosti, ovi oblici nisu česti. Glede značenja: radi se o muževima i ženama, skrbnicima kojima je povjerena briga za malodobnu djecu ili koji se zauzimaju za tu kategoriju ljudi.¹¹

⁶ Usp. I. ŠPORČIĆ, Pravednik živi od svoje vjere. Rasprava o semantičkom polju vjere u Starom zavjetu, u: I. ŠPORČIĆ (ur.), *Stari zavjet vrela vjere i kulture. Zbornik radova interdisciplinarnog međunarodnog simpozija. Rijeka, 5. i 6. prosinca 2003.*, Teologija u Rijeci – Biblijski institut, Rijeka – Zagreb, 2004., str. 27.-78.

⁷ Usp. J. DUPLACY, Vjera, st. 1420.

⁸ Usp. A. JEPSEN, *aman*, u: G. J. BOTTERWECK, H. RINGGREN, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, sv. I, Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, 1973., str. 314.-348., ovdje 314.-315.

⁹ *Qal*, kao osnovna konjugacija, a *nifal* i *hifil* kao intenzivne. Usp. I. ŠPORČIĆ, Pravednik živi od svoje vjere. Rasprava o semantičkom polju vjere u Starom zavjetu, str. 36.-42.

¹⁰ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, u: E. JENNI, C. WESTERMANN, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament (THAT)*, sv. I., Chr. Kaiser Verlag, München, Theologischer Verlag Zürich, 1978., str. 177.-209.

¹¹ Usp. npr. Br 11,12: *Zar je od mene potekao sav ovaj narod? Zar sam ga ja rodio, kad veliš: 'Nosi ga u svome krilu, kao što dojlja nosi dojenče, u zemlju što sam je pod zakletvom obećao njihovim očevima!'; 2 Kr 10,1: U Samariji bijaše sedamdeset Ahabovih sinova. Jehu napisao pismo i poslao ga u Samariju zapovjednicima grada, starješinama i skrbnicima Ahabove djece.; Ruta 4,16 Noemi uze dječaka, metnu ga sebi na krilo i bi mu odgojiteljicom.*

2. Nifal korijena *aman* pojavljuje se ukupno 45 puta (5x u Petoknjižju; 8x 1-2 Sam, 1 Kr; 13x u proročkim knjigama; 8x u knjizi Psalama; 1x u knjizi Jobovoj; 3x u knjizi Mudrih izreka; te 7x u knjizi Neh te 1 i 2 Ljet). Ovaj oblik označava prije svega trajanje, dugo trajanje, postojanost.¹² U 1 Sam 25,28 izrečena je misao postojanosti, trajnosti Davidove kuće, kada Nabalova žena Abigajila pokušava kod Davida opravdati nerazborito ponašanje svojega muža.¹³ Isto tako *nifal* označava osobinu čvrstoće, a glede etičke valorizacije pouzdanost i vjernost¹⁴. U tekstu Iz 22,23.25 naglašena je »čvrstina«, »trajnost« koja se očituje fizički (klin koji se zabija), ali kao metafora ukazuje da je to trajna osobina. Ovdje je zanimljivo spomenuti i hebrejske sinonime koji ukazuju na istu osobinu: *tāmīm* (Ps 19,8: *Savršen je Zakon Jahvin – dušu krijepe; pouzdano je Svjedočanstvo Jahvino – neuka uči*) ili *jāšār* (Ps 19,9 *práva je naredba Jahvina – srce sladi; čista je zapovijed Jahvina – oči prosvjetljuje*). U Ps 31,24 (*Ljubite Jahvu, svi sveti njegovi: čuva Jahve svoje vjernike, a po zasluži vraća onima koji postupaju oholo*) kao sinonim nalazimo *hāsīd* sa značenjem »pobožan«. Oblici *nifala* često se uporabljaju teološki. Pnz 7,9: *Zato znaj da je Jahve, Bog tvoj, pravi Bog, Bog vjeran, koji drži svoj Savez i milost svoju iskazuje do tisuću koljena onima koji ga ljube i drže njegove zapovijedi*. Ovdje je uporabljen particip *naemān* (onaj koji iskazuje svoju milost) – slično kod Iz 49,7: *zbog Jahve, koji je vjernost svoju pokazao*. Radi se o vjernosti, osobini Božjoj, koju on iskazuje prema narodu, pokazujući se na taj način vjernim Savezu. Bog sa svoje strane uvijek ostaje »stabilan«, »čvrst«, »pouzdan«. On je Bog u kojega se Izrael uvijek može pouzdati. S druge strane etički je imperativ čovjeka ponašati se sukladno zahtjevima Saveza, koji veže jednu i drugu stranu. Ako tako čini, Izraelac daje svoj doprinos redu u svijetu, redu koji je od Boga postavljen, ali koji veže i čovjeka kao socijalno biće, u odnosu na druge, te u odnosu na Boga. Držanje zapovijedi ima kao rezultat život i blagoslov.

Za povijest Izraelove vjere važan je tekst 2 Sam 7,16: *Tvoja će kuća i tvoje kraljevstvo trajati dovijeka preda mnom, tvoje će prijestolje čvrsto stajati zasvagda*. Natanovim proročanstvom Davidovo je kraljevstvo religiozno sankcionirano¹⁵. Davidova kuća stoji čvrsto pred Gospodinom. U 2 Sam 23 nalazimo Davidove posljednje riječi, a među njima afirmaciju upravo rečenoga: *Da, moja kuća stoji čvrsto pred Bogom: on je učinio vječan Savez sa mnom, u svemu dobro uređen i utvrđen (23,5)*.

¹² Usp. Iz 33,16: *On će prebivati u visinama, tvrde na stijenama bit će mu utočište, imat će dosta kruha i vode će mu svagda dotjecati – za razliku od voda koje mogu presušiti; usp. Jr 15,18b: Hoćeš li meni biti kao potok nestalan, vodama nepouzdan? Pnz 28,59: Jahve će tebe i tvoje potomstvo teško ošiniti velikim i dugotrajnim bičevima, pogubnim i dugim bolestima.*

¹³ *Zacijelo će Jahve osnovati trajan dom mojemu gospodaru, jer moj gospodar nije Jahvine bojeve iza svega tvoga života ne će se naći zlo na tebi.*

¹⁴ Usp. H. WILDBERGER, 'mn fest, sicher, str. 182.

¹⁵ Usp. isto, str. 186.

Kada se Jeroboam pobunio protiv kralja Salomona, zbog teške tlake koje je bila nametnuta svemu narodu, prorok Ahija iz Šila prenosi mu riječi obećanja da će mu Gospodin *podići trajan dom, kao što sam sagradio Davidu, i dat ću ti Izraela* (1 Kr 11,38).

Kada se kralj Ahaz našao u poteškoćama, prorok Izaija ima zadatak prenijeti mu poruku kako je važno vjerovati, imati pouzdanje, osloniti se na Gospodina: *Iz 7,9 Ako se na mene ne oslonite, održat' se ne ćete!* Prema Wildbergeru¹⁶ ovaj je tekst jasna aluzija na Natanovo proročanstvo, a moguću recepciju upravo ovog teksta nalazimo i u Ps 89,29: *Njemu ću sačuvati dovijeka naklonost svoju i Savez svoj vjeran.* U molitvi koju Salomon izgovara prilikom posvete jeruzalemskoga hrama on moli *neka se ispuni tvoje obećanje koje si dao svojemu sluzi Davidu, mojemu ocu!* (1 Kr 8,26) Ovdje *nifal* želi izraziti upravo postojanost, čvrstinu, trajanje Božjega obećanja dana Davidu.

U trenutcima krize, kada se narod nalazi u sužanjstvu, Deuteroizaija je siguran u Jahvinu vjernost, koju je on pokazao, premda u trenutku stvari stoje drugačije i tuđinski narodi su se uzoholili. Jedini je način spasenja ipak doći k Gospodinu, koji je sigurno utočište; usp. *Iz 55,3 Priklonite uho i k meni dođite, poslušajte, i duša će vam živjeti.*

Autor knjige Ljetopisa koristi *nifal* navodeći Davidovu molitvu pouzdanja za očuvanje njegove dinastije (1 Ljet 17,23s), a slično je i s molitvom kralja Salomona (2 Ljet 1,9), koja se nadovezuje na Davidovu molitvu. Nada u ponovno uspostavljanje dinastije očito je bila aktualna u vrijeme redakcije kroničareva djela.

U 1 Sam 2,35 riječ je o »vjernomu svećeniku« koji će djelovati po Božjemu nalogu.

Tako se ovaj glagolski oblik udomaćio za definiranje mesijanske nade u djelu kroničara.¹⁷ Narod može biti siguran da ga njegov Bog ne će ostaviti, unatoč oscilacijama koje se u narodu događaju.

Tekst Neh 9,8: *Vjerno si srce njegovo pred sobom našao i Savez s njim sklopio*, očito je aluzija na tekst Post 15,6 u kojemu se hvali Abraham: *Abram povjerova Jahvi, i on mu to uračuna u pravednost.*

Načelno rečeno *nifal* oblici koriste se prije svega za Boga i za ljude, dok uporaba s obzirom na stvari nije česta.¹⁸ Ovaj oblik izražava nešto posebno, izvanredno, nešto što se ne može očekivati.

¹⁶ Usp. H. WILDBERGER, BK X, 271

¹⁷ Usp. G. Von RAD, *Theologie des Alten Testaments. Band I Die Theologie der geschichtlichen Überlieferungen*, Christian Kaiser Verlag, München, 1969., str. 352.-365., ovdje 362.

¹⁸ Usp. A. JEPSEN, *aman*, str. 319.

3. Aman hifil pojavljuje se ukupno 51x u hebrejskoj Bibliji, a k tomu dolaze još 3 mjesta iz aramejskih dijelova Staroga zavjeta (Dn 2,45; 6,5.24). Glede frekventnosti *aman hifil* nalazimo čak 10x u Petoknjžju, s tim što se ne pojavljuje u Lev; u knjigama Sudci, 1 Sam, 1 i 2 Kr nalazi se po jednom, kod Iz 4x, kod Jr 2x, u knjizi Joninoj, Mih i Hab po jednom, u Ps 7x, kod Joba čak 9x, te dva puta u Izr. Osim toga jednom u Tž te 4x u 2 Ljet.¹⁹ O ovom se pojmu zbog njegove teološke važnosti i značenja (pouzdanje, vjerovanje, vjerovati nekome, vjerovati u nekoga) dosta diskutiralo. Tumačenja značenja idu u dva smjera. Čini se da je prvotno značenje konkretno, fizičko. Job 39,24 govori o bojnom konju, koji se nalazi u akciji, kojega njegov gospodar zadržava, a on je »bijesan i nestrpljiv«, jer mora čekati, mirovati. Češće je psihološko značenje: »imati pouzdanja«, »biti optimist«, a ovo značenje nalazimo u profanom području (Hab 1,5: *čudite se, zapanjite...*, ili Job 29,24: *osmijeh moj bijaše njima ohrabrenje*). Slično je značenje u Ps 116,10: *Ja vjerujem i kada kažem: nesretan sam veoma*.

Isto značenje susrećemo u konstrukciji *aman be*, s tim što ova konstrukcija stoji 17x s osobom i 7x neosobno²⁰.

Isto tako nalazimo slučajeve u kojima *aman hifil* stoji s prijedlogom *le*, ali je značenje drugačije i glasi: zadobiti povjerenje prema nekoj osobi (tako 7x u biblijskim tekstovima) ili stvari (isto tako 7x).²¹ Pripovjedač je usredotočen na subjekt – *Jakovljevo se srce skamenilo, jer nije mogao vjerovati svojim sinovima*, u tekstu Izl 4,9 radi se o znamenjima koja Mojsije čini, ali faraon i dalje ne vjeruje.

Ovdje je zanimljivo pogledati sinonime, koji se koriste za *aman hifil*. Radi se o glagolima koji izražavaju pozitivan stav, kao primjerice »uzdati se«, »ne bojati se«, ili pozitivno formulirano »slušati« (nečiji glas). Najvažniji sinonim, u religioznoj terminologiji, jest *batah* prema Wildbergeru čak 57x, od toga 37x u Psalmima. Ono što mi prevodimo s »vjerovati«, »povjerovati« često je puta u hebrejskoj Bibliji izraženo sinonimima kao npr. »spoznati«, »tražiti«, »bojati se«, »nadati se«.²²

Ako iz hebrejskoga teksta prijedemo u Septuagintu, konstatiramo da je *aman hifil* (s rijetkim iznimkama) preveden sa *pistéuō*.

¹⁹ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 181.-182.

²⁰ Usp. npr. Izl 14,31: *Narod se poboja Jahve i povjereva Jahvi...* (u hebrejskom *vejaaminu bjhvh*).

²¹ Usp. Post 45,26: *Njegovo se srce skameni jer im nije mogao vjerovati*, u hebrejskom: *ki lo haeamin lahem* ili Izl 4,9: *A ako ih oba ova znamenja ne uvjere...*

²² Usp. I. ŠPORČIĆ, *Pravednik živi od svoje vjere. Rasprava o semantičkom polju vjere u Starom zavjetu*, str. 46.-48.

U profanomu području, *aman hifil le*, obično znači vjerovati, povjerovati osobi ili stvari.²³ Jakov nije mogao vjerovati svojim sinovima, a kraljica Juga nije vjerovala ono što se o kralju Salomonu i njegovoj mudrosti pripovijedalo.

Sitz im Leben mogao bi biti u pozitivnom proroštvu, koje se odnosi na zapovjednika vojske, što je inače poznato u bliskoistočnoj literaturi.²⁴ Prema O. Kaiseru²⁵ tekst Post 15,1-6, koji je za nas ključan, koncipiran je na upravo takvoj paradigmi, koju nalazimo u kontekstu zbivanja oko kralja Asarhadona. Na temelju obećanja, koje mu je izrečeno u »ukazanju«, kako kaže biblijski tekst, Abram, kojemu je kasnije ime promijenjeno u Abraham, vjeruje, ima pouzdanja u Jahvu i njegova obećanja. To bi bilo značenje hebrejskoga teksta *vehaemin bjhvh – Abram povjerova Jahvi* (on povjerova...).

Prema istoj paradigmi formulirano je proroštvo kralju, koje nalazimo u tekstu Iz 7,4-9. Kralj se nalazi u delikatnoj situaciji i jedini je razborit izlaz pouzdati se, vjerovati Gospodinu, očuvati povjerenje u Gospodina. Za naš je kontekst ovdje važan r. 9: *im lo taaminu ki lo teamenu – Ako se na me ne oslonite, održat' se ne ćete!*«

Slične primjere uporabe oblika *aman hifil* nalazimo u tekstu Izl 4,31: *vajamen haam*, »narod je povjerovao«, »bio uvjeren«...ili Pnz 1,32: *enkem maaminu bjhvh - vi niste imali pouzdanja*. Septuaginta ovdje ima: οὐκ ἐνεπιστεύσατε κυρίῳ τῷ θεῶ ἰμῶν, t.j. *pistéuein tō*.

Molitelj može u osobnoj molitvi/tužbalici inzistirati da on i dalje vjeruje²⁶ ili u zahvalnoj molitvi ponoviti, kako je i u najtežim trenutcima vjerovao²⁷. Bio on ugrožen izvana ili iznutra, vjernik postavlja svoju vjeru kao protutežu situaciji u kojoj se nalazi²⁸.

U tekstu Hab 2,2-4 imamo oblik *aman hifil* uporabljen u okviru proročanstva: *pravednik će živjeti od svoje vjere*. Ovo je proročanstvo odgovor na tužbu iz prethodne tužbalice Hab 1,12-17. Politička situacija je slična onoj u vrijeme kralja Ahaza, opi-

²³ Gore spomenuti tekst Post 45,26 (vidi bilješku 21) ili 1 Kr 10,7: *Ali nisam htjela vjerovati što se pripovijeda*, u hebrejskom *velo haeminti ledebarim*.

²⁴ Usp. *An oracular dream concerning Ashurbanipal*, u: J. B. PRITCHARD (izd.), *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (ANET), Third edition with Supplement, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1969., str. 450.-451.

²⁵ Citirano prema H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 190.

²⁶ Usp. Ps 27,13: *Vjerujem da ću uživati dobra Jahvina u zemlji živih*; u hebrejskom tekstu imamo: *heamanti*, Septuaginta ovdje ima πιστεύού a Vulgata *credo*.

²⁷ Usp. već gore spomenuti tekst Iz Ps 116,10: *Ja vjerujem i kada kažem nesretan sam veoma*, u hebrejskom *heamantiâ*, u Septuaginti imamo ἐπί στεύού u Vulgati *credidi*.

²⁸ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 191.

sanoj u tekstu Iz 7,4s. Kralj bi se »morao« pouzdati u Gospodina – to je jedini razborit odgovor. U jednom i drugom tekstu vjera je držanje koje ima realnu perspektivu. Dva teksta Post 15,6 i Hab 2,4b, koji su važni za razvoj novozavjetnoga pojma vjere imaju kao zajednički element da su stavljeni u međuodnos s pravednošću²⁹ (u hebrejskom *sedakah*, Septuaginta ovdje ima δικαιοσύνη a Vulgata *iustitia*). Tako se u slučaju Abrahama radi o tomu da je njegova vjera ponašanje koje odgovara položaju čovjeka pred Bogom. On je pred Bogom u redu i stoga ga Bog nagrađuje. Vjera nije *meritum*, plaća, zasluga, nego čisti dar.

U ovomu kontekstu treba spomenuti »slučaj« Jone proroka. Nakon prvoga odbijanja da slijedi Božji poziv, Jona drugi put odlazi u Ninivu i propovijeda. Hebrejski tekst ima: *Još četrdeset dana i Niniva će biti razorena*, a Septuaginta, na temelju drugih rukopisa, ima *Još tri dana i Niniva će biti razorena*. Reakcija Ninivljana čudi, ali oni »povjerovaše Bogu«, *vejaaminu anše Niniveh*, Septuaginta ovdje ima καὶ ἐνεπίστευσαν οἱ ἄνδρες Νινευῆ τῷ θεῷ. Ovdje je na mjestu interpretacija forme *hifil*. Ninivljani su uzeli ozbiljno ovu riječ proroka, koja dolazi od Boga, obratili se i tako spasili svoje živote. Bog se uopće ne spominje, ali stoji u pozadini svega.

U sličnom kontekstu nalazimo tekst Ez 18,9: *po mojim naredbama hodi i čuva moje zakone*. Ovdje je situacija pravednika ipak drugačija, jer on nešto ispunjava, vrši i kao takav onda biva nagrađen. Vjera bi ovdje bila zasluga kojom se stječe neka konkretna nagrada, u ovom slučaju život³⁰. Radi se o ispunjavanju kulitičko-etičkih zahtjeva, koji onda rezultiraju životom kao nagradom.

Sličan kontekst nalazimo u tekstu Iz 28,16: *Onaj koji u nj vjeruje, ne će propasti. Aman hifil* je ovdje uporabljen protiv predstavnika jeruzalemske liturgijske zajednice, koja se osjeća sigurnom u jeruzalemskom hramu. Kao kontrapoziciju ovakvu formalističkom načinu vjerovanja prorok stavlja vjeru koja sa sobom donosi pravo i pravdu. Prema Wildbergeru³¹ ovdje, između ostaloga, nalazimo odgovor na pitanje zašto proroci relativno rijetko koriste ovaj izraz u svojim tekstovima. Izraz je dvoznačan i može lako odvesti u formalizam, neku vrstu surogata umjesto prave predanosti Gospodinu. Prorok Amos iznosi kritiku ovakva ponašanja 6,1: *Jao bezbrižnima na Sionu i spokojnima na samarijskoj gori*. U hebrejskomu tekstu nalazimo izraze *šanan* i *batah* u paralelizmu, a formalno, premda ne i sadržajno odgovaraju držanju vjernika³².

²⁹ Usp. isto.

³⁰ Usp. W. ZIMMERLI, *Ezechiel I. Teilband Ezechiel 1-24.*, Neukirchener Verlag Neukirchen – Vluyn, ²1979., str. 406.-409.

³¹ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 192.

³² Usp. ovdje isto tako za semantičko polje.

U knjizi Izlaska nalazimo izraz *aman hifil* čak 6 puta (Izl 4,1-9.31a).³³ *Aman* je u konstrukciji sa *l'* (vjerovati nekomu, imati pouzdanje u nekoga). Radi se o Mojsiju i pitanju hoće li on steći pouzdanje kod naroda – hoće li mu narod vjerovati. Njemu je potrebna neka vrsta akreditacije, inače ga narod ne će slijediti. Gospodin mu daje znakove na temelju kojih će narod vjerovati Mojsiju, dati mu povjerenje, da je on zaista od Gospodina poslan. Tako se Mojsijev štap pretvara u zmiju, a ruka koju Mojsije stavlja u njedra postaje gubava, odnosno na zapovijed Jahvinu ponovo se čisti od kuge. Teološki gledano ovdje je obliku *aman hifil* konkretna paralela *šm'*, koju nalazimo i u tekstu Izl 19,9³⁴.

Terminologija Deuteroizaije i autora D nisu naišle na recepciju unutar Staroga zavjeta. Deuteroizaija koristi izraz *aman hifil* u (fiktivnom) govoru osude. Izrael bi za Jahvu morao biti svjedokom (Iz 43,10: *Jer vi ste mi svjedoci, riječ je Jahvina, i moje sluge koje sam izabrao, da biste znali i vjerovali i uvidjeli da sam to ja.*) da i drugi narodi dođu do spoznaje Boga i da osim Jahve nema Boga. Ovdje, kako vidimo iz sinonima *jd'* i *bīn*, vjera uključuje određenu spoznaju da je jedino Jahve i nitko drugi gospodar povijesti.

U Ps 106,12: *Vjerovahu riječima njegovim i hvale mu pjevahu*, nalazimo izraz *aman hifil* u afirmativnom obliku, tekst je čini se, recepcija starijega teksta Izl 14,31.

4. Amen

U istomu semantičkom polju nalazimo i riječ, izraz *amen*, koji nam je poznat iz liturgijske uporabe. Ukupno je to 30x. Glede frekventnosti nalazimo je u Pnz 12x; u Br 2x; 1x u 1 Kr; 2x u Iz i Jr; 7x u Ps; 3x u Neh i 1x u 1 Ljet. Prijevod Septuaginte pokazuje različite percepcije ovoga izraza. Tako Septuaginta izraz *amen*, u Jr 28,6 prevodi sa ἀληθῶς, u slučaju Iz 65,16 sa ἀληθινός, većina pak slučajeva ima γένοιτο ali isto tako nalazimo primjere da je izraz preuzet nepromijenjen³⁵. Vulgata preuzima izraz nepromijenjen. Kako se iz konteksta obično može zaključiti izraz *amen* obično znači da nešto rečeno »stoji«, da je »istinito«, te da sugovornik, ili netko od nazočnih to svojim riječima potvrđuje. Najčešće se ovaj izraz pojavljuje u kontekstu blagoslova, odnosno prokletstva u Pnz, gdje narod na najavu prokletstva odgovara s »amen«. Govoreći o prokletstvu to nije samo želja, jer je izraelski način

³³ Izl 4,1.5.8.8.9.31a.; Usp. I. ŠPORČIĆ, Pravednik živi od svoje vjere. Rasprava o semantičkom polju vjere u Starom zavjetu, str. 54.-57.

³⁴ Izl 19,9: *Nato Jahve reče Mojsiju: »Ja ću, evo, doći k tebi u gustom oblaku da narod čuje kad budem s tobom govorio i da ti zauvijek vjeruje.«*

³⁵ Usp. Neh 5,13; 8,6; 1 Ljet 16,36. Usp. I. ŠPORČIĆ, Pravednik živi od svoje vjere. Rasprava o semantičkom polju vjere u Starom zavjetu, str. 42.-46.

mišljenja ukorijenjen u magičnom³⁶ i mišljenje je da blagoslov i prokletstvo djeluju nekako automatski, vlastitom snagom i ljudi na njih ne mogu utjecati. Ako netko kaže svoj »amen« prokletstvu, jasno mu je u što se upušta, te u slučaju da je kriv, on se sam osuđuje. S druge strane »amen« ima i obrambeni karakter, te će »amen«, što ga izgovara nedužni u slučaju proklinjanja, njega obraniti, ali će kazniti krivca.

Pretpostavlja se da narod kod obreda sklapanja saveza izgovara svoj »amen« i time pristaje na ono što je za njega izrečeno. Načelno je »amen«, kako to starozavjetni tekstovi pokazuju,³⁷ obvezujuće da.

Poseban slučaj predstavljaju tzv. doksologije, koje su kasnijega datuma, a nalazimo ih u Ps, odnosno na koncu svakoga dijela Knjige psalama,³⁸ s tim što kraj Psalterija završava pozivom na hvalu Božju – »aleluja« (Ps 150,6).

Tekst 1 Ljet 16,36³⁹ pokazuje kako ovaj »amen« treba shvatiti. To je rezponzorij što ga zajednica izgovara i tako se poistovjećuje s onim što pred-molitelj izgovara, potvrđuje upravo izrečenu molitvu.

5. *Emunah*

Uz isti se korijen veže i pripada istom semantičkom polju izraz *emunah*. Izraz nalazimo ukupno 49x u hebrejskoj Bibliji⁴⁰ i, kako statistika govori, brojčano je najčešći u Ps. Značenja ovog izraza su: čvrstoća, pouzdanost, istina, vjernost, iskrenost te još dodatno stalna dužnost. Izraženo je temeljno značenje korijena *aman*. Značenje može biti u fizičkom, direktnom smislu, ali onda i u prenesenom. U tekstu Izl 17,12, što je jedan od starijih tekstova, ovaj je izraz uporabljen za Mojsijeve ruke, koje su ostale »čvrste« sve do zalaska sunca. U sukobu s Amalećanima Mojsije se moli Gospodinu, ali su mu ruke klonule. Aron i Hur stavljaju kamenje i »podupiru« ruke, koje su onda »izdržale«.

Zanimljivo je značenje u 1 Ljet 9,22.26.31. Ovdje izraz *emuna* znači službu, s tim što ga Septuaginta interpretira kao πίστις, a Vulgata *fides*. Radi se o službenicima hrama, koji su upravo zbog svoje vjernosti postavljeni u hramsku službu.

³⁶ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 194., gdje autor navodi J. HEMPELA, *Aposymata: Vorarbeiten zu einer Religionsgeschichte und Theologie des Alten Testaments*, A. Töpelmann, Berlin, 1961.

³⁷ Usp. npr. 1 Kr 1,36; Neh 8,6

³⁸ Usp. Ps 41,14, gdje LXX ima γένοιτό, a Vg »fiat«. Isto tako Ps 72,19; 89,53; 106,48

³⁹ *Blagoslovljen Jahve, Bog Izraelov, odvijeka do vijeka! 'Sav narod neka kaže: 'Amen! Aleluja!'*

⁴⁰ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 181.-182.: Pnz 1x; 1 Sam 1x; 2 Kr 2x; Iz 4x; Jr 4x; Hoš 1x; Hab 1x; Ps 22x; Izr 3x; Tž 1x; 1 Ljet 3x i 2 Ljet 5x

Najčešće značenje jest čvrstoća, pouzdanje, vjernost. Radi se o prenesenom značenju, derivatu glagolske forme *nifal*. Ovdje su odgovarajući sinonimi *hesed* i *sedakah*.⁴¹

Kao antonim ovomu pojmu nalazimo *šeker*. S jedne strane, dakle, pouzdanost, istinitost, a s druge laž. Septuaginta ovdje ima ψεύδος, a Vulgata *iurare falso*. Prorok Jeremija tuži se kako je nestalo istine: 7,28 - *Zato im reci: 'Ovo je narod koji ne sluša glasa Jahve, Boga svojega, i ne prima opomene. Nestade istine, nestade je iz usta njihovih.*

Kao sinonime u užem i širem smislu izrazu *emuna* nalazimo *emet* i *hesed*. Prije svega su ovi sinonimi frekventni u Ps.⁴²

Izraz se posebno uporabljuje kao oznaka Božje osobine, jer je Jahve uvijek vjerni Bog. Radi se o molitvama vjernika koji se utječu Gospodinu i »apeliraju« na njegovu vjernost ili su doživjeli da su im molitve uslišane i stoga zahvaljuju Gospodinu zbog njegove vjernosti.⁴³ Vrlo često se u Knjizi psalama uporabljuju sinonimi ovoga semantičkog polja za oznaku Božjih osobina, Božje dobrote, vjernosti, ljubavi prema pojedincu iz Izraela, ili prema cijelomu narodu. Stari zavjet ne donosi spekulacije o Božjoj biti, ali se ipak možemo usuditi reći⁴⁴ da upravo ova osobina pripada Božjoj biti. Molitelj naglašava Božju vjernost kao kontrapoziciju konkretnim ljudima koje oko sebe vidi i doživljava i kod kojih ne nalazi tu osobinu. Ova je osobina, glede biblijskih tekstova, ograničena na uski krug starozavjetnih predaja. Radi se o hvalospjevima, zahvalnicama i tužaljka. O ovoj Božjoj osobini posebno govori Ps 89⁴⁵. Radi se o Natanovu proročanstvu. Premda je Davidovo kraljevstvo u кризи i ljudski govoreći budućnost nije izvjesna, molitelj je siguran u Božja obećanja, Božju vjernost i to izražava u svojoj molitvi. Analiza ovoga Psalma⁴⁶ pokazuje da je

⁴¹ Usp. 1 Sam 26,23: *A Jahve će vratiti svakome po njegovoj pravdi i po njegovoj vjernosti: danas te Jahve bijaše predao u moje ruke, ali nisam htio dići ruke svoje na pomazanika Jahvina.* Ovdje izraz *emuna* stoji u paralelizmu s izrazom *sedakah* (vjernost s jedne, a pravda/pravednost s druge strane).

⁴² Usp. Ps 40,11-12; 36,6; 88,12; 89,2-3.25.34.50; 92,3;98,3; 100,5

⁴³ Usp. Ps 88,12: *Zar se u grobu pripovijeda o tvojoj dobroti? O vjernosti tvojoj u Propasti?* Ps 40,11: *Tvoju pravdu ne ću kriti u srcu, kazivat ću vjernost tvoju i tvoj spas. Tajit ne ću dobrote tvoje, ni tvoje vjernosti velikoj skupštini.*

⁴⁴ Usp. H. WILDBERGER, 'mn fest, sicher, str. 199.

⁴⁵ Usp. Ps 89,2-3.6.9.25.34.50

⁴⁶ H. J. KRAUS, *Psalmen. 2. Teilband 60-150* (Biblischer Kommentar Altes Testament – BKAT) XV/2. S., *grundlegend überarbeitete und veränderte Auflage*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1978., str. 777.-794.; Usp. A. DEISSLER, *Psalmi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., str. 274.-280., ovdje 278.; Usp. F.-L. HOSSFELD, E. ZENGER, *Psalmen 51-100* (Herders Tehologischer Kommentar zum Alten Testament (HThKAT), Herder, Freiburg – Basel – Wien, ²2000., str. 577.-601.

Božja vjernost, prije nego što je ostvarena na zemlji, bila utemeljena na nebu, kao dio božanskoga reda. Ovoj božanskoj osobini mora onda s ljudske strane odgovarati isto tako *emuna*, vjernost njegovu savezu, odnosno zahtjevima koje on na čovjeka postavlja.

6. *Emet* nalazimo ukupno 127x u hebrejskoj Bibliji.⁴⁷ Najfrekventniji je u Ps i u proročkim knjigama. Prijevod Septuaginte karakterističan je jer u 100 od 127 slučajeva ima *alētheia*, dok je izraz *pístis* rjeđe u uporabi. S druge strane relativno često nalazimo *dikaiosýne* (6x) i *dikaïos* (5x). Ovo samo znači da *emet* i *emuna* nisu potpuni sinonimi i da *emet* nije jednostavni derivat od *aman*. Temeljno značenje »čvrstoća« ostalo je još samo u prenesenom smislu, ali se razvilo značenje »ustrajnost«, »sigurnost«, »trajanje«. U tekstu Iz 16,5 imamo: *učvrstit će se prijesto u blagosti*. Pored elementa trajanja, imamo i element sigurnosti. Malo je vjerojatno da su izrazi *hesed veemet* jednostavno hendijada⁴⁸. U slučajevima gdje je izraz *emet* drugi dio tzv. *status-a constructus-a* on služi kao poblizha oznaka važnijega pojma.⁴⁹

Ako se izraz *emet* uprabluje za osobe i za Boga, značenje nije više pouzdanost nego vjernost.⁵⁰

Izraz može značiti i djelovanje⁵¹, stav u životu. Riječi su pouzdane, ako iza njih stoji istinito činjenično stanje, ako su istinite. Takvim se riječima onda može vjerovati. U određenim slučajevima teško je razlučiti odnose li se riječi na subjekt (onda su iskrene) ili na objekt (onda su istina).⁵²

Paralelni pojmovi, koji u neku ruku pripadaju istomu semantičkom polju, jesu⁵³: *emuna*, *hesed* (ako se radi o ljudima ili o Bogu); pojmovi iz juridičkoga područja (*sedaka*, *sadik*, *mišpat*, *mešarim*) te općenito pojam *šalom*.

S druge strane zanimljivo je pogledati i antonime: *šeker* (prijevera), *kazab* (laž), *mirma* (prijevera), *rešá* (opačina).

⁴⁷ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 181.-182.; Post 6x; Izl 2x; Pnz 3x; Jš 3x; Suci 3x; 1 Sam 1x; 2 Sam 3x; 1 Kr 5x; 2 Kr 2x; Iz 12x; Jr 11x; Ez 2x; Hoš 1x; Mih 1x; Zah 6x; Mal 1x; Ps 37x; Izr 12x; Prop 1x; Est 1x; Dn 6x; Neh 3x i 2 Ljet 5x

⁴⁸ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 201.

⁴⁹ Usp. npr. Post 24,48 *bederek emet* koji prevodimo pravim putem; Izl 18,21: anše *emet* (ljudi) *bogobojazni i pouzdani*.

⁵⁰ Usp. Jš 24,14: *I zato se sada bojte Jahve i služite mu savršeno i vjerno!* ili Suci 9,16: *Sada, jeste li vjerno i čestito učinili kad ste izabrali Abimeleka za kralja?*

⁵¹ Post 47,29: *jamstvo odanosti*; Neh 9,33: *ti si pokazao vjernost*.

⁵² Usp Jr 42,5: *istinit i vjerodostojan svjedok*.

⁵³ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 204.

Semantičko je polje dakle točno određeno sinonimima, odnosno ograničeno antonimima te tako najjednostavnije dolazimo do okvira u kojemu se biblijski pojam *emet* nalazi.

U Knjizi psalama često se govori o ovomu pojmu kao o osobini Božjoj. Molitelj hvali Gospodina jer mu je on pomogao, jer je iskusio Božju pomoć ili ga preklinje neka ga izbavi dok još nije prekasno. Ps 30,10: *Zar će te prašina slaviti, zar će naviještati vjernost tvoju?* Ps 146 opisuje što zapravo za Izraela znači činjenica da je Jahve vjeran Bog, da on trajno drži svoju vjernost. Molitelj slavi Jahvu kao pomoćnika svih koji su u nevolji. S druge strane to je poziv svim vjernicima da se čuvaju »varki zemaljskoga obećanja« i oslanjaju se jedino na Boga Saveza.⁵⁴

Govoreći o Bogu molitelj u psalmima stavlja paralelno *hesed veemet*.⁵⁵ Gotovo nikada, u cijelomu Starom zavjetu, ove konstrukcije *hesed veemet* ili *emet* samostalno ne opisuju vladanje čovjeka prema Bogu⁵⁶. Odgovor na Božju vjernost može biti samo vjernost čovjeka drugim ljudima. U mlađim biblijskim tekstovima nalazimo rijetke iznimke.⁵⁷

Od Izraela se, glede njegova odnosa prema Bogu, traži djelovanje *baemet*, što u konkretnom slučaju znači »iskreno«, »otvoreno«.

7. Umjesto zaključka

Hrvatska riječ »vjera« uključuje u sebi određeni subjekt i objekt. Osoba, pojedinac stoji u određenom odnosu prema nekome ili nečemu. Vjera je »oblik osobne spoznaje kojom se pod poticajem milosti prihvaća objava Božja u Isusu Kristu«. ⁵⁸ Ako uzmemo tuđicu »religija«, u hrvatskomu jeziku ona pretpostavlja neku vezu (*re-legare*) nekoga s nečim. »Religija je odnos čovjeka s Bogom u kojega vjeruje (u judeokršćanskoj religiji odnos saveza i zajedništva), a izraz se prvenstveno rabi za označavanje raznovrsnih oblika toga odnosa.« ⁵⁹ Biblijski čovjek doživljava »drugu stranu« na različite načine, prije svega kao uporište, čvrstu točku, na koju se uvijek može osloniti. Doživljavajući »Nekoga«, kojega kasnije naziva Jahve, Izraelac se

⁵⁴ Usp. A. DEISSLER, *Psalmi*, str. 439.

⁵⁵ Usp. Ps 25,10: *Sve su staze Jahvine istina i ljubav*; Ps 42,12: *dobrota tvoja i vjernost neka me svagda čuvaju*; Ps 138,2: *Zahvaljujem imenu tvojem za tvoju dobrotu i vjernost*.

⁵⁶ Usp. H. WILDBERGER, *'mn fest, sicher*, str. 206.

⁵⁷ 2 Ljet 31,20: *Čineći što je dobro, pravo i vjerno pred Jahvom, svojim Bogom*; 2 Ljet 32,1: *Poslije tih događaja i dokaza vjernosti...*

⁵⁸ R. FISICHELLA, *Vjera*, str. 1256.

⁵⁹ L. SEBASTIANI, *Religija (i moral)*, u: A. STARIĆ (ur.), *Enciklopedijski teološki rječnik*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., str. 994.-995.

osjeća ovisnim o fenomenima, koji se nalaze izvan njegove kontrole. Izraelski Bog jest Bog koji je konkretan na djelu, koji prati svoj narod, a kako ga biblijski spisi prikazuju, koji je od početka nazočan i stoji uz njega. On sebi odabire jedan narod, nemamo za to racionalnih razloga, kojega prati, kojemu daje zemlju, s kojim ulazi u poseban odnos, s kojim sklapa Savez i kojemu prije svega ostaje dosljedno vjeran.

Uz sve oscilacije, koje se na strani čovjeka pojavljuju, čovjek ima sigurnost da se uvijek može obratiti Bogu i kod njega naći sigurno utočište.

Lingvistički promatrano, hebrejska Biblija upotrebljuje korijen *aman* koji u različitim konjugacijama (prije svega *nifal* i *hifil*) i drugim derivatima ovoga korijena izražava povezanost čovjeka s Bogom. Statistika kaže da je korijen *aman* zastupljen ukupno 330x u hebrejskoj Bibliji. Od relativno neutralnoga značenja u konjugaciji *kal* (koja u statistici nije obuhvaćena) razvoj teče preko intenzivnih konjugacija, participalnih oblika, prema imenicama *vjernost*, *čvrstoća*, *pouzdanje*, što su temeljni elementi svakoga ozbiljnog suodnosa, pa tako i odnosa Boga i čovjeka u kombinaciji koju teološki nazivamo Savez, a iskazan je riječima: vi moj narod, ja vaš Bog, ili vraćajući se na korijen *aman* formulacija bi glasila: *Ako se na mene ne oslonite, održat' se ne ćete!* (Iz 7,9).

THE FAITH OF THE MAN OF THE BIBLE

Karlo Višaticki*

Summary

Faith is always a kind of adventure in which a person engages. It is a gift, and also a personal position that must be consistent and in line with God on one hand, and on the other hand, with the society in which man lives. Behind the word faith is the Hebrew word aman, which came to us through the Septuagint and the Vulgate. The article brings the etymology of the Hebrew word, which presents the starting point for further theological reflection. This word appears in the Hebrew forms nifal, hifil, and we also find derivatives amen, emunah and emet. We are given an overview of the most important places in the Bible containing these phrases. The classic places that are most discussed in theology are Gen 15:6; 2 Sam 7; Isa 7:16. These are intensive forms (hifil), suggesting in addition at the linguistic level that it is a serious matter, a person's position. Abraham believed in God's words, he had faith in them and for that he was rewarded. He thus becomes the prototype for the faithful. The prophet Nathan comes to David and speaks to him about the future, not the house that David wants to build for the Lord, but about his family, his lineage. It will be established, and endure before the Lord. The prophet Isaiah tells to Ahaz in a delicate political moment that it would be better to trust in the Lord, to have faith and confidence in Him, than to make alliances with earthly rulers, who are unstable and whose fate is not certain. Verb forms in their own way express how a man of faith should be: if he is a man of faith, then he is faithful to God.

Keywords: Abraham, Ahaz, David, faith, trust, confidence, aman, aman hifil.

*Izv. prof. dr. sc. Karlo Višaticki, Catholic Faculty of Theology in Đakovo, J. J. Strossmayer University of Osijek, P. Preradovića 17, 31400 Đakovo, Croatia, karlo.visaticki@djkbf.hr